

ГУМАНІЗМ ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ НЕВІДВОРОТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Характеризується взаємозв'язок двох принципів юридичної відповідальності (на прикладі кримінальної відповідальності) – гуманізму та невідворотності.

Ключові слова : відповідальність, невідворотність, гуманізм.

Характеризується взаємозв'язок двох принципів юридическої ответственности (на примере уголовной ответственности) – гуманизма и неотвратимости.

Ключевые слова: ответственность, неотвратимость, гуманизм.

In the article is characterized interdependence of two principles of legal responsibility (for example of criminal responsibility) – the humanism and the inevitability.

Key words: responsibility, inevitability, humanism.

Принципи юридичної відповідальності відображають природу та призначення юридичної відповідальності. Вони характеризують стан діючого законодавства, визначаючи тенденції його розвитку і впливають на формування правозастосовчої практики та законотворчої діяльності. Принципи гуманізму та невідворотності є одними з основних засад юридичної відповідальності. Проблема експлікації системного зв'язку двох головних принципів юридичної відповідальності – невідворотності та гуманізму, на перший погляд, видається суперечливою. Справді, гуманізм є найглибнішою основою невідворотності юридичної відповідальності, зокрема, такого її виду як кримінальної. Які підстави для подібних висновків?

Питання невідворотності юридичної відповідальності неодноразово розглядалося у працях науковців, серед яких можна назвати Л.В. Головка, А.А. Іванова, Н.С. Косякову, Т.А. Малаша, М.С. Малєїна, І.С. Самошенка та М.Х. Фарукшина, П.А. Фефелова. Серед представників класичної школи права необхідно виділити Ч. Беккарія, Ш. Монтеск'є та інших. Принцип невідворотності юридичної відповідальності знайшов вираження переважно у кримінальному, кримінально-процесуальному, адміністративному законодавстві. Деякі праці вітчизняних вчених, наприклад, Д.М. Лук'янца, А.А. Козловського, О.Я. Светлова, А.Х. Степанюка, а

© МАКСИМЮК Олександр Дмитрович – асистент Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

також підручники торкаються проблем невідворотності юридичної відповідальності. Проблема невідворотності юридичної відповідальності розробляється і в західній правовій літературі¹.

Принцип гуманізму, з іншого боку, знайшов законодавче закріплення у Конституції України. Теоретичному аналізу його сутнісних характеристик присвячені праці Б.Т. Базилєва, І.П. Зеленка, А.М. Колодія, Д.А. Ліпінського, В.В. Мальцева, Ю.Є. Пермякова, П.А. Фефелова. Але більшість науковців не розглядає аспект взаємодії та системного зв'язку принципів гуманізму та невідворотності кримінальної відповідальності.

Гуманістичні твердження випробовуються на міцність кожного разу, коли розкривається сутність кримінального покарання². На думку російського вченого В.В. Мальцева, є всі підстави говорити про широке та вузьке значення принципу гуманізму. В широкому сенсі він пов'язаний із забезпеченням гуманістичних засад суспільства та держави, захистом прав та свобод людини і громадянина. Тому реалізація принципу гуманізму пронизує сферу предмета кримінально-правової охорони і не входить у рамки лише гуманного ставлення до злочинця. У вузькому сенсі принцип гуманізму пов'язаний із гуманним ставленням до потерпілої від злочину особи та злочинця³.

Цікава позиція іншого російського науковця Т.В. Кленової. На її думку, принцип гуманізму не характерний для кримінального права з його багатьма заборонами і жорстокими видами покарань. Особі, яка вчинила злочин, повинно бути призначено мінімальне покарання, що є достатнім для її виправлення та попередження нових злочинів⁴. На нашу думку, не можна погодитися з тим, що принцип гуманізму не входить до системи принципів кримінального права, оскільки одними із засад здійснення правосуддя в Російській державі є ті, які ґрунтуються на основі демократизму та гуманізму. Гуманізм – загальнолюдська, високоморальна ідея, в основі якої лежать визнання особистості вищою цінністю суспільства, глибока повага її честі, намагання держави до всебічного захисту її прав, свобод та інтересів, створення умов забезпечення безпеки людини і громадянина. Пронизуючи всю систему російського права, ця ідея закономерно отримала вираження і в галузі кримінального права – як один із генеральних її принципів. Стаття 7 КК РФ, формулюючи кримінально-правове поняття принципу гуманізму, визначила два аспекти його об'єктивного прояву та цілеспрямованості. Перший аспект тісно пов'язаний з реалізацією завдань кримінального законодавства та полягає у всебічній охороні кримінальним законом прав людини, забезпеченні її безпеки. Інший аспект прояву гуманізму направлений до особи, яка вчинила злочин і у ресоціалізації якої суспільство та держава кровно зацікавлені⁵.

Поряд із пом'якшенням кримінальної відповідальності та заміною кримінального покарання мірами суспільного впливу за злочини невеликої суспільної небезпеки, кримінальне законодавство встановлює суворі міри покарання для осіб, які вчинили небезпечні злочини для того, щоб надійніше вберегти інтереси суспільства від злочинних посягань. Водночас вирішальне значення у попередженні злочинів здійснює не жорстокість покарання, а їх невідворотність. Тому, як зазначає П.А. Фефелов, гуманізм у боротьбі із злочинністю засобами кримінально-правової боротьби знаходить специфічне вираження у принципі невідворотності покарання. Однак гуманізм не до кінця послідовний, якщо при застосуванні кримінально-правових норм ми не дотримуємося вимог індивідуалізації покарання. В індивідуалізації покарання досягається співрозмірність, доцільність пока-

рання, а отже, його гуманність. Невідворотність та індивідуалізація покарання як найважливіші принципи кримінального права конкретизують та акумулюють найбільш загальні принципи права – законність, демократизм та гуманізм: обидва принципи виражають вимогу законності, ігнорування будь-якого із цих принципів веде до порушення законності. З точки зору демократизму, невідворотність покарання гарантує рівність всіх громадян перед законом, а індивідуалізація покарання в той же час допомагає забезпечити надійний захист прав та інтересів кожного громадянина окремо. Якщо невідворотність покарання, з точки зору гуманізму, ставить завдання попередження злочинів взагалі й цим самим захищає суспільство від злочинних посягань, то індивідуалізація покарання повинна забезпечити справедливий підхід до кожного винного у вчиненні того чи іншого злочину⁶.

Проте окремі науковці не погоджуються з позицією П.А. Фєфєлова. Зокрема, Б.Т. Базилев зазначає: «Взагалі якщо не відмежовувати юридичну відповідальність від інших охоронних інститутів права, якщо не бачити у процесі реалізації норм відповідальності відмінностей юридичних санкцій від різноманітних засобів державного примусу, то можна до системи принципів відповідальності включити, скажімо, не тільки законність та справедливість, а й фактичну обґрунтованість, гуманізм, поєднання державного примусу з переконанням та інші правові принципи»⁷. На нашу думку, можна визнавати принципами юридичної відповідальності деякі принципи права, зокрема гуманізм.

Визначальною умовою встановлення ступеня юридичної відповідальності є посилення на ч. 2 ст. 28 Конституції України, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». А ч. 3 ст. 50 Кримінального кодексу України вказує, що покарання не має за мету завдати фізичних страждань або принизити людську гідність⁸.

Каральна функція залежно від вимог принципу гуманізму може мати різний характер впливу. Законодавство, що регулює відповідальність, передбачає низку «пільг» для окремих категорій суб'єктів. Ці пільги, за звичай, пом'якшують міри державного примусу щодо особи у зв'язку із вчиненням правопорушення⁹. До вагітних жінок та до жінок, що мають дітей віком до семи років, застосовується звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 79 КК). Кримінальне законодавство встановлює «пільгові» умови кримінальної відповідальності неповнолітніх (розділ XV КК). Деякі покарання не призначаються особам, які досягли похилого віку (ст. 55, 61 КК)¹⁰. Якщо каральний вплив принцип індивідуалізації юридичної відповідальності ставить у залежність від поведінки правопорушника до і після вчинення правопорушення, форми вини, суспільної небезпеки правопорушення, то принцип гуманізму – залежно від особливих характеристик суб'єкта правопорушення. Виходячи із основоположних ідей гуманізму, регулятивна функція правової відповідальності закріплює вищезазначені умови, які загалом впливають на каральний характер відповідальності¹¹.

Досягнення мети з охорони особи, суспільства та держави від злочинних посягань передбачає застосування судом до осіб, що винні у їх вчиненні, передбачених законом покарань. Однак соціальний досвід свідчить, що нерідко можуть скластися такі умови, за яких для реалізації завдань кримінального законодавства не вимагається, щоб винна особа зазнала заходів кримінальної відповідальності. Саме тому законодавець передбачив випадки, коли за певних умов держа-

ва, в особі її компетентних органів і посадових осіб, не реалізовує свого виняткового права на подальше проведення кримінального переслідування осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння, і звільняє їх від кримінальної відповідальності. Можливість такого призупинення об'єктивно зумовлюється тим, що притягнення до кримінальної відповідальності та призначення покарання не завжди є єдиним і найбільш правильним засобом досягнення цілей виправлення особи, загального та спеціального попередження злочинів. За певних обставин більш ефективним і раціональним інструментом може стати застосування різних видів звільнення від кримінальної відповідальності¹². Окрім того, в цьому інституті кримінального права одночасно реалізуються принципи економії кримінальної репресії, гуманізму та індивідуалізації відповідальності¹³.

Для сучасного стану правової системи характерні такі явища, як гуманізація кримінального законодавства, поширення сфери виключної компетенції суду, запровадження додаткових процесуальних гарантій додержання і реалізації прав людини (створення апеляційних судів, можливість фіксації процесу технічними засобами, ліквідація адвокатської «монополії» на процесуальне представництво та ін.)¹⁴. В силу принципу гуманізму держава, за певних умов, лояльніше ставиться до осіб, що вчинили кримінально-карані діяння, які не являють високого ступеня суспільної небезпечності, та виконує механізм звільнення від кримінальної відповідальності. Власне, саме існування цих інститутів кримінального права є одним з проявів демократичних і гуманних засад здійснення правосуддя в нашій державі¹⁵.

Але з вищезазначеними твердженнями не погоджуються низка вчених. Зазвичай констатується, що посилення санкції тієї чи іншої норми КК суперечитиме загальній лінії на гуманізацію проведеної у країні кодифікації. Постає питання: про яку гуманність йдеться? Якщо розуміти гуманність як односторонню і часом надмірну доброзичливість до злочинця, то вона одразу обертається жорстокістю до суспільства та його громадян, інтереси яких повинен захищати кримінальний закон¹⁶.

Сьогодні в науці кримінального права принцип гуманізму тлумачиться свавільно (волонтаристськи), з « позитивного» підходу, в зв'язку з чим поняття гуманізму втрачає межі: як наслідок гуманізм у кримінальному праві інколи впадає в іншу крайність – аболіціонізм, що означає скасування не лише смертної кари, а й кари за злочин взагалі. Це свідчить про те, що для правильного тлумачення сформульованого Ч. Беккарія принципу гуманізму треба користуватися тим же ключем, що і він, а саме: «природно-позитивним» підходом. З його допомогою, на думку О.М. Костенка, можна дійти наступного висновку. Сформульований Ч. Беккарія принцип гуманізму варто розуміти так: «Покарання не повинно бути несправедливо суворим!» Але це не означає, що покарання має бути несправедливо м'яким. Гуманним може бути лише справедливе покарання. Суть принципу гуманізму, очевидно, полягає не в тому, щоб покарання було несправедливо м'яким, а в тому, що при призначенні покарання якнайповніше враховувати природу людини. Гуманізм взагалі з позицій соціального натуралізму – це врахування природи людини при розв'язанні будь-яких соціальних проблем. Таким же чином його слід розуміти і в юриспруденції¹⁷.

Існує думка, що правові інститути звільнення від відповідальності встановлюються на основі принципу гуманізму. Принцип невідворотності юридичної відповідальності, зокрема кримінальної, що відіграє величезне значення у попе-

редженні злочинності, вже несе в собі риси гуманізму. Особа, яка вчинила злочин, повинна гостро відчувати силу держави та справедливість закону, який до неї застосовується. Гуманність повинна проявлятися передусім щодо суспільства, людини, якій злочинець завдає шкоди та страждань. Тому, ігноруючи невідворотність покарання, ми підриваємо і принципи гуманізму. Невідворотність покарання та гуманізм тісно пов'язані між собою. Створення умов для реалізації принципу невідворотності юридичної відповідальності, яка є найважливішою умовою попередження злочинів, повністю відповідає гуманізму. Навпаки, якщо особи, які вчинили правопорушення, звільнятимуться від юридичної відповідальності і в результаті цього у нестійких елементах буде формуватися переконання у безкарності злочинів, що сприятиме вчиненню нових суспільно небезпечних діянь, то це не тільки порушує вимогу невідворотності покарання, а й суперечить гуманізму¹⁸.

Несумісний з принципом невідворотності кримінальної відповідальності такий прояв гуманізму, як заміна кримінального покарання мірами суспільного впливу. Наш законодавець допускає застосування таких мір до осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості. Значення принципу невідворотності кримінальної відповідальності при застосуванні закону, що ґрунтується на принципах справедливості та гуманізму, не втрачається, а навпаки, зростає.

На відміну від принципу гуманізму, який закріплений законодавством України, принцип невідворотності юридичної відповідальності прямого закріплення у Конституції України не отримав. Однак за своїм соціальним змістом невідворотність правової відповідальності є конституційним положенням і знаходить опосередковане вираження у низці норм Конституції України. Це підтверджує стаття 3 Основного Закону нашої держави, яка проголошує людину найвищою соціальною цінністю, а також визначає, що утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави. Гарантією проти свавілля органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб є право громадян на звернення до суду за захистом своїх прав та свобод.

Отже, аналізуючи два основоположні принципи юридичної відповідальності – невідворотності та гуманізму, можна стверджувати: саме гуманізм є імпліцитною основою принципу невідворотності юридичної відповідальності. Ці засади юридичної відповідальності перебувають у складному системному зв'язку. При застосуванні покарання проявляється принцип гуманізму, адже захищаються інтереси суспільства. Реалізація невідворотності кримінальної відповідальності сприяє утвердженню гуманізму як однієї із засад кримінально-правової політики нашої держави. Проблема експлікації взаємозв'язку гуманізму та невідворотності кримінальної відповідальності потребує детальнішого дослідження, оскільки їх функціонування та реалізація є невід'ємною сутнісною характеристикою кримінального закону, що застосовується у разі призначення покарання.

1. <http://www.prison.org/English/artstate.htm>. 2. *Пермяков Ю.Е.* Лекции по философии права: Учеб. пос. – Самара, 1995. – С. 54. 3. *Мальцев В.В.* Принципы уголовного права и уголовного законодательства: система, содержание и нормативное выражение // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 122. 4. *Кленова Т.В.* Принципы уголовного права и принципы кодификации в уголовном праве // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 56. 5. *Ерасов А.М.* Обратная сила уголовного закона и принципы уголовного права // Правоведение. – 2005. – № 3. – С. 82. 6. *Фефелов П.А.* Понятие и система принципов советского уголовного права. – Свердловск, 1970. – С. 99–100. 7. *Базылев Б.Т.* Юридическая

ответственность. – Красноярск, 1985. – С. 69. **8.** *Кримінальний кодекс України.* – К., 2005. – Ст. 27. **9.** *Литинский Д.А.* Проблемы юридической ответственности. – СПб., 2003. – С. 201. **10.** *Кримінальний кодекс України.* – Ст. 55, 61, 79, розділ XV. **11.** *Литинский Д.А.* Цит. работа. – С. 201. **12.** *Івасюк І.Г.* Юридична природа інституту звільнення від кримінальної відповідальності // Науковий вісник Чернівецького Університету. – Вип. 45. – Чернівці, 1999. – С. 186–187. **13.** *Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України.* – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. С. С. Яценка. – К., 2005. – С. 97. **14.** *Зеленко І.П.* Гуманізація і демократизація діяльності органів внутрішніх справ як складова частина національної правової культури // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. Спец. вип. – 2004. – Ч. 5. – С. 118–119. **15.** *Івасюк І. Г.* Цит. праця. – С. 187. **16.** *Рощина І.* Громадська думка як фактор ефективності норм кримінального права у запобіганні злочинності // *Право України.* – 2005. – № 2. – С. 54. **17.** *Костенко О.М.* Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму // *Проблеми філософії права.* – Том I. – Київ-Чернівці, 2003. – С. 75–76. **18.** *Фефелов П.А.* Цит. работа. – С. 45–46.